

Csáji László Koppány

A félkész tehén

*A szociálintropológia etnicitás-értelmezéseinek
hozadéka a magyarság korai történetének kutatásában
(egy 2013-as oroszországi konferencia kapcsán)*

■ Egyesek szerint örvendetesen, mások szerint ijesztően elszaporodtak hazánkban az elmúlt két évtizedben azok a művek, amelyeket az „őstörténeti bulvársajtó” termékei közé sorolhatunk.¹ Szerzőik a gondolat szabadság tengerén, a fantázia szelétől duzzadó vitorlával kelnek útra mesés tájak felé, hogy megeljék az aranygyapjút: „igaz őstörténetünket”. Vallásantropológiai tereptapasztalataim alapján állíthatom: már néhány ilyen mű előlása után a laikus és nyitott szellemű olvasók fejében hajmeresztő elképzelések sokasága kavarg – és az marad meg leginkább, ami a legbizarrabb, vagy amit habitusukból fakadóan hinni akarnak. Ez a bulvársajtó módszertana. Egymást lerontó vagy épp egymásból merítő nézeteket tukmálnak ránk argonautáink, hogy ki mindenkivel rokon a magyar nép a sumérektől a majákig, az ufóktól a Kárpát-medencei Édenkert-őshazából szétszéledőkig, és kik sorakoznak őseink csarnokában Gilgamestől Balambérig. Csak nagy legyen, csak erős és híres! Olyanok ők, mint az a rátartó ember, aki elszegényedett rokonaival a kapcsolatot nem tartja, csak azt az egy távoli felmenőjét emlegeti, aki „állítólag” egy gróf, de lócsiszár nagybátyját és cselédlány nagyanyját letagadja, földműves vagy iparos őseit elhazudja. Az emberekben megbújó kivagyiság, az egzotikum iránti sóvárgás, a mások kárán kitűnni vágyás és még ki tudja, milyen érzelmek tesznek sokakat fogékonyra hasonló vélemények elfogadására. De ne legyünk igazságtalanok, a legtöbb nép körében találunk hasonló mozgalmakat a csehek kelta-hívóitól a románok dákok-román elméletének vallóig. Lelkük rajta.

Mint üstökös a csóvját, ezek a gondolatok óhatatlanul maguk után húzzák azt az összeesküvés-elméletet is, hogy a nemzet ellenségei összeálltak egy nehezen megfogható, de annál aktívabb szövetségbe, kifundálva és ránk erőltetve az azóta szerintük „rég túlhaladott”, „nemzetromboló finnugrizmus” jármát.² Neves művészek, de főleg reálértelmiségiek vérmes vitáikatban szállnak harcba a „hivatalos” társadalom- és bölcsészettudomány álláspontja ellen,

ami szerintük a Habsburg, a szovjet vagy akár a „liberális kozmopolita” „gépezet” terméke. Ez az ellenségkép kovácsolja őket egységfrontba, és nem saját nézeteik. Közös nevezőjük csak ennyi: egyszer s mindenkorra le kell számolni a szerintük idejétmúlt, megcáfolt állításhalmazzal, az uráli népek nyelvrokonságával (és tudományos életünk ezt elfogadó tagjaival). A magyarságot kiválasztott népként, vagy legalábbis másoknál kiemelkedőbb képességű népként nem illetheti nagyobb gyalázat, mint az, hogy kis, politikailag gyöngének látszó, és – legalábbis hagyományos gazdálkodását tekintve – szerintük „elmaradottnak” mondott népekkel rokonítják. Hiszen – állítják – a magyarság történelme, „néplelke”, műveltsége csakis kimagasló lehet, szépen visszavezethető szálon fut erre vagy arra, az adott szerző merészsége vagy fantáziája szerint egészen Afrikáig vagy Amerikáig. Leggyakrabban azonban Ázsiába: Mezopotámia, India vagy Kína felé, vissza azokhoz, akiket mindenki ismer, a „nagy civilizációkhoz”. Vagy a világhódítókhoz. Vagy egy elképzelt Kárpát-medencei ősnéphez. Vagy bárki máshoz, csak ne egyen halat! (A sors fintora, hogy mérsékeltebb, Japán irányában keresgélők szemérmesen elnézik a szigetlakók szenvedélyes halfogyasztását.) Mit számít az, hogy ezek a vélemények egymást is kioltják, hiszen a tanáraik háta mögött hóbörgő diákokhoz hasonlóan abban azért összekacsinthatnak: le a finnugor rokonságot állító tudósokkal!

Mivel tudományos igényességgel megírt cáfolatokként – bár kevésbé tolatodnak a piacon, mint hivalkodó riválisai, címlapjaik is kevésbé sziporkázóak – számos felvilágosító jellegű könyv és internetes honlap érhető el,³ a magam részéről most nem velük kívánok foglalkozni, hanem az érem másik oldalával: a tudománnyal. Vajon valóban egy merev és mozdíthatatlan dogmarendszer nehezíti a „tisztán látást”? Egyfajta érinthetetlen aranybálvány, „szent tehén” a régészek, nyelvészek, történészek korai magyar történelemképe? Vajon valóban egységes és változatlan a tudományos világ diskurzusa „magyarokról”,

„románokról”, „bolgárokról”, vagy nagyobb egységek szerint „germánokról”, „szlávokról”? S ha nem, akkor miről szólnak a tudományon belüli viták? Vajon hogyan próbálja megragadni a kortárs tudományos gondolkodás magát az alapfogalmat: az etnicitást? Nem vagyok régész, sem nyelvész, sem történész. Néprajzsként és kulturális antropológusként nem én vagyok hivatva arra, hogy régészeti leleteket elemezzek, magyarázzak, vagy szavak etimológiáját, nyelvek nyelvtani rendszerét összehasonlítsam. Amit tehetek roppant egyszerű: korunk néprajzi és antropológiai terepmunkái és gyűjtései alapján vizsgálom meg azt a népességtörténeti modellt, amit a neves dán régész, Søren Michael Sindbæk 1999-ben az *Acta Archaeologica* című régészeti folyóiratban „szakaszos vándorlásmodellnek” nevezett (Sindbæk 1999), és ismertetem magát az elképzelés mögött meghúzódó vitát az etnicitásról.

A Sindbæk által kritizált modell Fodor István régész és követőinek elképzelése (Fodor 1975, Veres 1980; újabban: Fodor 2010 és Veres 2011), de tágabb értelemben maga az ethnosz-elmélet. Az elméleti keretet nem Fodor István dolgozta ki, gyökerei jóval korábbra nyúlnak vissza, abba a törekvésbe, amely valójában a XVIII–XIX. századi romantikus nemzet- és történelemképet kívánta átültetni a XX. századi tudományosság köntösébe. E modellt nemcsak a magyarságra, hanem mennyi más népre is megpróbálták alkalmazni. A kialakulás (etnogenezis) lezárása (első cezúra) után lineáris fejlődési úton egyik őshazából a másikba vándoroltatva a vizsgált népet, szétválások és elvándorlások után „eljuttatva” történelmi élőhelyére (második cezúra), ahol egy középkori népből aztán nemzetté lesz. Az ethnosz-elmélet is ezt a Hegel korából örökölt történelemképet próbálta árnyalni és „naprakésszé tenni”.

Olvasatokat adni a múltból azért kell, mert az *nekünk* fontos, a *mának* szól üzenete: identitásunkat akarjuk általa konstruálni, „másokat” szeretnénk „magunktól” megkülönböztetni. Extrém esetben: legitimálni háborúkat, határvitákat, egymásra licitálva történelmi jogcímeikkel tromfolni le a szomszéd népeket, vagy épp igazolni, hogy miért vagyunk jobbak vagy rosszabbak elődeinknél, másoknál, és egyáltalán, kiket tekintünk elődeinknek, őseinknek. Minden olvasat címzettje a *kortárs* társadalom (néha annak csak egy szelete: a tudomá-

nyos közvélemény). Minden olvasat a *mai diskurzusok eredménye* (alapuljon az bármely antik forrásra vagy leltre), és a mai diskurzusokban kíván *hatást* elérni (vö. Habermas 2001, Foucault 2001). Ettől persze nem lesz öncélú, csupán be kell látnunk önnön korlátainkat, és fel kell ismernünk vélekedéseink igazi szerepét.

A magyar őstörténettel kapcsolatos tudományos viták hívták életre 2012-től az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának égisze alatt a Magyar Őstörténeti Témacsoportot (MÖT) is. Ennek 2013-as, több tudományterületet érintő konferenciáján az előadók közül állításaitokban a „szovjet *ethnosz*-elmélet” (Filippov 2010. 151; Mutschler 2011. 6–7.) alapján fogalmazták meg, mások pedig épp az *ethnosz*-fogalom keretein kívánták túllépni. Az *ethnosz* fogalmát a szovjet néprajzból kiindulva sok tudományterület képviselői – például történészek, turkológusok, néprajzkutatók, régészek és nyelvészek – használják, és mára szinte elhomályosult a fogalom kialakulásának története.

A viszonylag fiatalon, 45 évesen a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Osztályának élére kerülő Julian Bromlej az *ethnoszt* önálló fenoménként, endogám csoportként és rendszerként értelmezte, amelyet fogalmilag megpróbált elhatárolni a nyelvi csoportoktól és nemzetektől (Bromlej 1969). Az elmélet másfél évtized alatt csiszolódott és differenciálódott, újabb és újabb művek megjelenésében öltött testet (Bromlej 1970, 1973, 1983). *Ethnoszon* Bromlej olyan történetileg kialakult emberi közösséget értett, amely szerinte viszonylag állandó közös kulturális (és ezen belül nyelvi), illetve pszichikai jegyekkel rendelkezik, relatíve egységes, területileg körülhatárolható, még diaszpórák és enklávék esetén is közös rendszert alkot, és legfőképp: tudatában van más hasonló közösségektől való különbözőségének – „mi/ők” elkülönülés – (lásd Bromlej 1973, Bromlej 1983. 58.). Ezeket az *ethnosz*okat, mint objektív társadalmi tényeket, morfológiai, funkcionális és történeti elemzésnek vethetjük alá abromleji „szociológiai” *ethnosz*-modell alapján (Filippov 2010. 153–155.). Bromlej szerint az *ethnosz*ok specifikus tulajdonságai, a rájuk jellemző jelenségek – például „hitvilága”, „mondakincse”, „szokásai” – vizsgálata a néprajz igazi feladata. Bromlej az etnicitás ontológizálásával dolgozta ki az *ethnosz* fogalmát, és arra buzdított, hogy a tudomány által felismert *ethnosz*ok történetét, jellemzőit keressük. Bár a történeti folyamatokban kibomló és változó jellegét Bromlej maga is hangsúlyozta, az *ethnoszt* mégis majdnem annyira homogénnek tekintette, amennyire az *esszencialista* elméleti megközelítések (jellemző, egyedi tulajdonságokat, karaktert vagy lényegi jelenségeket ke-

resve). Bromlej és munkatársai kutatták az *ethnosz*ok, etnoszociális rendszerek tipológiáját, történetét is, ebben a körben élesen elhatárolták az etnogenezist a népeség-történettől. Az etnonimek, a csoport belső elnevezései mögött pedig egy rendszert alkotó csoport közös tudati viszonyulását tételezték fel az eredethez, kultúrához, amelyet elhatároltak más – külső, politikai – elnevezéstípusoktól. Az *ethnosz*ba, mint már eleve létező, objektív kategóriába, az egyén mintegy beleszületik – ahogyan azt a *primordialistának* nevezett elméleti megközelítés képviselői is vélik (akik szerint nem az egyéni interakciók és döntések során termelődik újra az etnicitás, hanem eleve adott).

Valójában nem az etnicitás *jelensége* érdekelte tehát Julian Bromlejt és követőit, hanem egy feltételezett objektív *katagóriát* tettek a kutatás tárgyává: az *ethnoszt*. Bromlej majdnem negyed évszázadon át vezette a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Osztályát (1966-tól 1989-ig), ami nem kis mértékben segítette elő elmélete elfogadottságát, és azt, hogy az *ethnosz*-elmélet átkerült más országok tudományos diskurzusába is (főleg a szocialista blokk államaiban). Az elmélet hazai recepciójával kapcsolatban emblematikus alakként Fodor István régészt, Szűcs Jenő történészt és Veres Péter néprajzkutatót említhetjük. A korábbi népközpontú kultúrakutatásoknak (lásd *Volkskunde*, *Volksleben*) csak látszólag alkotott új fogalmi keretet az *ethnosz*-elmélet: valójában fából vaskarika volt, a koráb-

bi pozitivistá biológus-tudomány szemléletmódjához hasonlóan objektív etnikai kereteket tételezett fel, amelyeknek jellemző jegyeire, kultúrájára és történetére volt kíváncsi. Maga a görög eredetű *ethnosz* már évtizedekkel Julian Bromlej előtt bekerült a tudományos terminológiába, de iskolateremtő jelleggel mégis hozzá kapcsoljuk a modern fogalomkör kidolgozását. Vele párhuzamosan az *ethnosz* fogalmának eltérő elméleti keretét dolgozta ki Lev Gumiljov is (Gumiljov 1970, 1990). Ő is visszanyúlt Szergej Sirokogorov több évtizeddel korábbi, de a tilalmas nézetek listáján szereplő munkájához (Sirokogorov 1923), amelyet Julian Bromlej hivatkozásai „rehabilitáltak” (Kuznyecov 2008. 39.). Lev Gumiljov elmélete, az úgynevezett „bioszociális” *ethnosz*-elmélet azonban csak később és kisebb mértékben hatott a tudományos diskurzusra (lásd Kuznyecov 2008. 39–41; Filippov 2010. 194–209; Mutschler 2011. 221–233.), tudományon kívüli adaptációja azonban jelentős és máig érezhető. Elmélete akár a *New Age*-nek a „keleti blokk tudományosságában” felbukkanó párhuzamaként is értelmezhető.

Az *ethnosz*-elmélet elenyésző tereptapasztalaton és nem konkrét vizsgálatok sokaságán kidolgozott tudományos folyamat eredménye volt: erősen teoretikus, mondhatni didaktikus kidolgozottsága révén élesen szembeállítható a nyugati szociál- és kulturális antropológia etnicitáskutatás témafelvetéseivel, módszereivel és eredményeivel. Az elmúlt fél évszázadban Nyugat-Európában és Skandináviában az etnicitáskutatás más utakat járt, más kérdésekre keresett választ.

Az antropológia – néhány máig sokat hivatkozott történettudományi és szociológiai művel ellentétben – ma már nem átfogó „nagy modellben” gondolkodik, hanem konkrét terepmunka-tapasztalatok alapján a sokszínűség bemutatására törekszik. Az ezek közötti összefüggéseket, hasonlóságokat és különbségeket tárja fel. Az egyének nem adatok vagy részecskék, nem is csoporttrendek, hanem – ideális esetben – az antropológus által megismert hús-vér emberek, a szó tudományos értelmében is „cselekvők” (aktorok), akiknek viszonyulásait, magatartását, diskurzusokban kibomló szerepvállalását vizsgáljuk, értelmezzük. A kutatás első szintje tehát empirikus, bár már a terepmunka során is valamely elméleti, módszertani keret orientálja. Az etnicitáskutatás az antropológiából indult ki, és egyik fő területe maradt – eredményeinek ismerete nélkül nemigen képzelhető el meggyőző nacionalizmus-elmélet, etnikai kérdésben megszólaló hiteles társadalomtörténet-írás vagy szociológiai modell. Az etnicitáskutatás nem az etnikai csoportok tulajdonságaira, hanem a csoport tagjainak belső és külső viszonyulásaira, életvilá-

gaira és eseményeire koncentrál, sőt relativizálja magát a csoportjellegre is. A szociálanropológia nem ad a történelmen átívelő vagy akár csak a kortárs társadalmakra általánosan alkalmazható „modellt”. Felhívja a figyelmet bizonyos jelenségekre, amelyek egyes esetekben megfigyelhetők, más esetekben pedig nem, illetve cáfol néhány korábbi sztereotípiát (amilyen például az *ethnogenezis* cezúraszerű elképzelése). Az etnicitáskutatás máig tartó tudományos diskurzus könyvtárnyi szakirodalommal, és korántsem valami egyszerű „iskola”.

Az etnicitással rokon nyelvi, rokonsági, történeti, társadalmi ábrázolásra sokféle modell ismert: a nyelvészet által kidolgozott családfa is modell (legyen az az uráli, ural-altáji vagy akár hasonló logikai alapon kidolgozott nosztratikus vagy az eurázsiai nyelvcsalád fejlődésmodellje). A Bromlej- és a Gumiljov-féle *ethnosz*-elmélet is egy jól megérthető, határozott modell. A régészeti kultúrák kapcsolatait sokszor ábrázolják keretek (határok) és nyílak modell-ábráival, mintha csupán jól körülhatárolható társadalmi csoportok interakcióiból és vándorlásából állnának a társadalmi változások. Ennek egy leképzése a népvándorlás „biliárdgolyókként” történő elképzelése is, amely a népek vagy *ethnoszok* mozgását hermetikusan elkülönülő entitások útjaként ábrázolja. Modellekben gondolkodik a populációgenetika, amikor haplocsoportok és haplotípusok elterjedését, sőt, „vándorlását” vizsgálja, és ebből a populációk mozgására következtet. Modellek és elméleti keretek nélkül a tudományos eredmények értelmezési kerete is eltűnhet, parttalanná válhatnak az elemzések.

Az etnicitáskutatás mai diskurzusai a kommunikáció-elmélet, a szociológia, a politológia, a történettudomány és a kulturális és szociálanropológia területén nem alkotnak egységes nézetrendszert vagy iskolát; a kérdésfelvetések és megközelítések nagyon eltérők. Saját tudományterületemen maradván néhány olyan tanulságot szeretnék kiemelni, amelyek segítségével árnyaltabban közelíthetünk az etnicitás kérdéséhez.

Az etnikai egységek létét és jelentőségét már az ókorban felismerték, ez tehát nem csupán tudományos kategória. A modern etnicitáskutatás egyik előzményeként Claude Lévi-Strauss már 1952-ben felhívta a figyelmet arra, hogy van az emberekben valamiféle eredendő *eticitás*, sőt *etnocentrikusság* (Lévi-Strauss 2001. 265–266.), mely utóbbin a más népeket lekicsinylő, a sajátot pedig illetéktelenül is előnyben részesítő gondolkodásmódot ért. Nem mentesek ez alól a korábban „primitív” vagy „civilizált” népeknek nevezettek sem. Mindannyian fogékonyak vagyunk arra, hogy a világot strukturáljuk és elrendezzük, ezáltal ismerőssé tegyük, hogy az

így az otthonosság érzését keltse bennünk. Ennek keretében az embereket nem csupán nemük, foglalkozásuk, vagyoniuk, státusuk alapján csoportosítjuk, hanem olyan szimbolikus rokonsági csoportok szerint is, amelyek az ugyanazon közösségen belüli „mi-ők” ellentét párt fejezik ki.⁴ Tehát az etnicitás nem valami új, nem is valami elavult, régi jelenség. Természetes, akár az ösztöneink, de ahogyan az ösztönös magatartás lehet „normális”, az ösztönök vezethetnek tragikus útra is.

Etnikai problémák miatt sokan az életüket áldozták – régen is, és áldozzák ma is. (Néhányan tudatosan vállalva ezt, mások csak áldozatként.) Az etnicitás jelensége tehát az egyik igazán jelentős, sokszor húsba vágóan drámai társadalmi tény. Azt, hogy az etnicitás hogyan „működik” a gyakorlatban, az eltelt bő hatvan évben, főleg a Fredrik Barth által szerkesztett *Ethnic groups and boundaries* (magyarul: Etnikai csoportok és határok) című kötet (Barth 1969) óta nagyon sok szempontból vizsgálták (lásd Brubaker 2004; Feischmidt 2010). Az alábbi aspektusok nem alkotnak egységes „irányzatot” vagy etnicitás-értelmezést, csupán rávilágítanak arra: sokféle etnicitás és etnikai keret létezhet. Tekintsünk át néhányat a fontosabb témák és szempontok közül.

Az etnicitás nem kizárólagos csoportképző elv. Az egymásra épülő identitási szintek csupán egyik, a kívülállók (a tudomány) által és általában az adott közösség által is kiemelt szintje (Eriksen 2006. 341.). Az etnicitáson kívül a csoportképző elvek sokaságát sorolhatnánk fel a politikai/szövetségi rendtől a gazdasági kapcsolatokig és a vallásig vagy a lokalitást fellazító eredettudatig. Az etnicitás mint rendezőelv sokféle módon kialakulhat, lényegi eltéréseket eredményezve, vagy akár összekapcsolódva más strukturálódási folyamatokkal. Az etnicitás nem homogén. Egyrészt az egyes vallási és néprajzi jelenségek földrajzi határai szinte sohasem esnek egybe az etnikai egység határaitól, másrészt a csoportokban gyakran vannak kettős vagy többes identitásúak.

A kettős identitásra és ennek változásaira a Kárpát-medencében is számos más példát sorolhatunk fel, a horvát és magyar közös történelmi hősoktól a szlovákok és magyarok számára is példaértékű Bél Mátyásig, de a hazánkban élő svábok magyarságtudatának vizsgálata is jó példákat hozhat. Az etnikai vagy etnikai alapúnak vélt eredet mellett néprajzi csoportok jöhetnek létre például a kívülállók *megbélyegzése*, a munkamegosztásban betöltött *szerep*, sajátos *foglalkozási* közösség, *lokális* érdekek, de akár *jogi* státuskülönbség alapján is. Az etnicitás nem feltétlenül területi alapon szerveződik: a politikai/hatalmi közegtől függetlenül is létezhet, de a politikai hatalom maga

is etnicitásképző tényező lehet (lásd a Benelux államok léte). Tagadhatatlan, hogy a lokalitás szerepe a társadalmi szerveződésben gyakran erős, de nem feltétlenül érvényesül. Területileg jól elkülönülő „körzetet” csak ritkán képez az etnikai egység, ennek definitív igényét a nemzetállami ideológiák tették kizárólagossá. Felmerül a kérdés: miből gondoljuk azt, hogy ezt megelőzőleg bezzeg volt olyan időszak, amikor az etnikai egységek egymástól elkülönülő régiókban laktak? Vajon nem arról van-e szó, hogy a nemzetállami ideát szeretnénk visszavetíteni a múltba? Ez a téma a magyar „őshazakutatásban” sem közömbös újragondolást indukálhat: miért kellene mindenáron egy „országserű” Magna Hungáriát vagy – valamilyen időszakra vonatkoztatott – tömörszerű őshazát lokalizálni?

Az etnikai csoportok rendszerjellege is megkérdőjelezhető, de legalábbis viszonylagos. Az etnikai körön belüli nyelvek, munkamegosztás, szövetségi rendszerek, és a távolsági kereskedelem összekuszálhatja még a területi/lokális határon belüli egységesülés tendenciáit is, nem is beszélve az egymástól távol lévő, közös etnikai csoportba tartozókról. Sok esetben, mint például a számik (a sarkvidéki lappok) esetében, olyan erős a széttagozottság, hogy az is kétséges, vajon egy nyelvről és dialektusairól beszélhetünk-e, vagy több számi nyelvről (Tamás 2007). Mennyiben alkotnak egy rendszert a jelenleg (az USA-) Amerikában vagy Ausztráliában élő magyarok a dél-afrikai magyarokkal vagy akár az erdélyiekkel? Néhányan bizonyára hazajárnak, de rendszerként jellemezni őket nagyon erőltetett lenne. Aktív és passzív rokonsági, gazdasági, hatalmi, kereskedelmi

kapcsolataik akár más-más hálózatot is alkothatnak. Az etnicitás tartalma egyénenként, de akár nyelvi, rokonsági vagy foglalkozási csoportonként is más lehet – főleg egy többségi társadalomban élő etnikai egység tagjainak szembevető a hálózati jellege. A területi elvvel szembeni szerveződésre, de a hálózatiságra is említhetjük példaként az örmény vagy a lengyel diaszpórák kapcsolatait, vagy a cigányság példáját (Binder 2009; Prónai 2008).

Az etnicitás kognitív és nem objektív jellegű: nemcsak a csoport szempontjából, hanem a csoport tagjai, az egyének szempontjából is felismert, tudatosított és a szocializáció során fenntartott kategória. Emellett változékony is: értékek, viszonyulások (érzések) és élmények rendszere, a kommunikációs hálózatban kibomló tartalom.

Gondoljunk a reformkor nemzetvitáira vagy az azóta is fel-fellángoló „mi a magyar?” kérdésre adott, egymástól oly nagyon eltérő válaszokra. Lehet egyik vagy másik választ helyesnek, másokat helytelennek bélyegezni? Az etnicitás szituációfüggő: adott térhez, időhöz, személyekhez kötött. Képzeljük el egy székely és egy német tudós házaspár gyermekeit, akik szüleik munkája miatt az Egyesült Államokban nevelkedtek. Magától értetődően a gyerekek beszélnek magyarul, illetve németül és angolul. Amerikai iskolába jártak, barátkoztak, de gyakran megfordultak Székelyföldön és Németországban is – a családnál. Aztán felmerült, hogy a szülők sok évre Oroszországban kapnak munkát. A nyolc-tíz éves gyerekek töprengve sóhajtanak fel: jaj, akkor most már oroszok is leszünk? Az etnicitás különböző közegekben és szituációk során „hívódik elő”. A társadalom külön-

böző szintjein, sőt, az egyéneken is más-más etnikai viszonyulás aktivizálódik az élmények és diskurzusok során. Jól ismert jelenség az is, hogy az etnicitás általában a konfliktusoknál vagy a csoportok „határain” – a másság felismerésekor – élénkül fel (Barth 1969).

Mielőtt az előbbi jellemzők hallatán azt hinnénk, hogy az etnikai egység széteső és a végletekig sokféle, „megragadhatatlan”, szólnunk kell a „hozzászerveződés” jelenségéről. Olyan ez, mintha egy gravitációs tér segítené egyes közösségek kohézióját és bizonyos struktúrák megtartását: valamiféle értékorientáció, a megannyi diskurzustérben kibomló szimbólum és minták. A meglévő etnikai kapcsolatokra és a beérkező csoportokra egyaránt kiterjeszti hatását ez az etnikai diskurzustér (témák, adatok, attitűdök és értékek), amelyben egyénenként más horizonttal bomlik ki az etnicitás tartalma. Az egyén általában ismeri saját etnikai kötődését és más etnikai egységekhez való viszonyulását: számára ez nyilvánvaló kategória. A betagozódás/asszimiláció kérdése sem egyértelmű cezúrákkal tagolt. Az etnikai tudat *viszonylag* egységes erőteret, „gravitációs fókuszpontot” jelent az újonnan bekerülő és a meglévő etnikai állomány felé. Maga a szocializáció és a globalizáció is egyfajta diszkurzív folyamat. Ettől még az egyének és a kisebb-nagyobb csoportok kötődései sohasem lesznek egybevégek (lásd „glokalizáció”).

A buborék-effektus jelensége a következő: az etnikai egységbe újonnan bekerülő idegen csoport gyakran bizonyos ideig (akár nagyon hosszú ideig!) megtartja etnikai tudatát, viszonylagosan akár arcukat is, relatív különállóságát, és „zárványokat” (relatív elkülönülő diskurzusteret) alkot. Egy etnikai egységen belül az életmódban megfigyelhető sokszínűség nemcsak a sokféle természeti környezethez való alkalmazkodás, hanem a társadalmi környezetben való munkamegosztás vagy zárvány-, illetve fülkéképződés eredménye is lehet. Különböző változatai lehetnek a „buborékok”, etnikai zárványok beépülésének vagy asszimilációjának (gondoljunk például a magyarságba olvadó besenyőkre, jászokra és kunokra). Gyakran egyes kulturális jelenség vagy elem évszázadokig megőrződik, és akár emblematikussá is válhat, vagy átveheti azt a többségi társadalom bizonyos része is (lásd kun süveg, örmény kabát Magyarországon).

A mindennapi életben nem folyton jelenlévő (állandó) tény az etnicitás, hanem egyéni változatokban megjelenő aspektus, amely az interakciók során aktivizálódik (Eriksen 2006. 329–330.). Az egyének általában sok más etnikumhoz nagyon hasonló mindennapjaikat élik. Az etnikai közeg nem feltétlenül csoportként

képzeltető el, határai sokszor válnak diffúzzá, „szita-szerűvé”. Durva leegyszerűsítés az elit által diktált hatásnak tulajdonítani azt a dimenziót, ahol az etnicitás kibomlik (Hobsbawm 1990) – a mindennapokban, az egyéneken kell keresni. Különböző központjai és tagjai ráadásul nem feltétlenül képviselik ugyanazt az etnikai elvet vagy kört, főleg mindennapi tapasztalataik lehetnek nagyon eltérők. Ezt a csoportlétén túli, *egyéni eseményekben, élményekben kibomló* aspektusskálát hangsúlyozza (a történeti, politikai, gazdasági aspektusok mellett) Rogers Brubaker, a Fredrik Barth nevével fémjelzett „csoportirányultságának” túlhaladásáról írt programadó könyvében (Brubaker 2004), majd pedig a szerzőtársaival hétéves kolozsvári terepmunkájukról írt művében (Brubaker et al 2011). Brubaker tömör megfogalmazása szerint az etnicitások „nem dolgok a világban, hanem perspektívák a világra” (Brubaker 2004. 17.). Ezért is kíván kötetével a barthi modellel túllépni, a mindennapi élet eseményeit, a tapasztalatokat, érzéseket, élményeket vizsgálva.

Sok más, alapvető jelenséget emelhetnék ki az etnicitáskutatás eredményei közül. Látnunk kell azonban, hogy ezek más megközelítések, mint amik a korábbi „ethnosz-elmélet” használata során a tudományos kommunikációt meghatározták. Ugyanolyan súlyos hibának tartom azt, ha a „múltbeli társadalmakat” a mai vagy későbbi viszonyokból teljességgel megfejthetőnek tartják, mint amikor ezt abszolút kizárják. A hajdani korok társadalmi nem „teljesen mások” és nem is „teljesen hasonlóak”, mint a későbbiek. Az ilyen szembeállításban lenne egyfajta fölényeskedő fejlődéstudat. A mai kor népei és más etnikai egységei sem egyező „szabályok” szerint működnek. Sokfélék, de nem *teljesen* mások.

Az etnikai közösségek kialakulása és léte nem tekinthető egyirányú folyamatnak: egyszerre lehetnek meg benne a széttartó, a feloldódási és az egységesülési folyamatok. A „buborék-effektusra” és a „hozzászervesülésre” jellemző fázisok sem külön-külön periódusban jelentkeznek, és eközben „sziták” nyílhatnak szomszédos vagy nagyobb egységek felé a határok fellazulásával, diffúzzá válásával. A határokon keresztül zajló interakciók miatt a társadalmi és természeti környezet szerepe néha meghatározóvá válhatott. Egy általunk népeknek tekintett csoport „kialakulása”, régi szóval „etnogenezise” nem választható el „alakulásától”, „történelmétől”, a cezúrának vélt időpont előtt és után is folyamatosan újra- és újrakonstruálódik. Néha az etnikai egység mint kognitív tény és érték jelentősége felelősödik, máskor súlytalanná válik, tartalmilag átalakul, búvópatakként marad fenn. Ez utóbbira

példa lehet a nagyobb nomád birodalmakba történő betagozódás, majd azok szétesése után a törzsi vagy inkább a nemzetségi, ágazati keretből történő újjástrukturálódás. Az *etnikai egység* és az *etnikai tudat* számára nem jó analógia az *emberi lény*, és főleg nem annak *életszakaszai* (ez volt az ethnosz-elmélet egyik metaforája).

Úgy tűnik, hogy az ethnosz-elmélet visszaszorulásával új perspektíva nyílik a korai magyar történelemmel kapcsolatos kutatásokban is. Ezért ma nem az új *megoldások*, hanem az új *kérdésselvetések* lennének időszerűek. Az Orosz Tudományos Akadémia és a Dél-Uráli Állami Egyetem által 2013 nyarán szervezett „Magyarok az eurázsiai sztyeppén” című tudományos konferencia tanulsága sem az, hogy az egyre több adat megerősítene vagy cáfolná az eddigi álláspontokat, hanem az, hogy új *kérdések* merültek fel, és ezekre új *módszertani és elméleti alapok* kidolgozása után lehet csak adekvátabb „válaszokat” adni. Argonautáink bizonyára megbotránkoznak azon, hogy épp a nyelvészet megállapításai tűnnek a leginkább időtállóknak, hiszen a régészeti leletek tudományos olvasatait és más tudományterületek – mint például a modern populációgenetika – is alátámasztani látszanak alapvető megállapításaikat.

Ez volt az első nemzetközi tudományos konferencia Oroszországban, amelynek egyedüli témája a magyar „őstörténet” volt. A konferencia három helyszínen zajlott: első nap Sadrinszkban (Kurgáni Terület), az Urálon túli vas kori és koranépvándorlás kori lelőhelyek megismerésével 2013. augusztus 13-án, ezt követően a Cseljabinszktól száz kilométerre, északra lévő, magyar szempontból kiemelkedő jelentőségű uelgii ásatáson folytatódott (14–15-én), majd Cseljabinszkban záródott augusztus 16-án. Uelgiben a helyszínen vitatták meg a résztvevők az eddig feltárt leletanyag jelentőségét. Négy országból érkeztek résztvevők: Oroszországból, Ukrajnából, Magyarországról és Kazahsztánból. Magyar részről a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékének hallgatói és oktatói, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Magyar Őstörténeti Témacsoportja és az MTA Régészeti Intézetének munkatársai vettek részt a konferencián. A rendezvény fő szervezője a magyar kultúrát kiválóan ismerő Szergej Botalov volt, az Orosz Tudományos Akadémia egyik vezető régésze. Részt vettek többek között orosz részről Dmitrij Szasenkov (Szamarából), Jevgenyij Kazakov (Kazányból), Natalja Matvejeva (Tyumenyiből), Vlagyimir Ivanov és Nyijaz Mazsitov (Ufából), Nyikolaj Jegorov (Csebokszariból), valamint Andrej Belavin és Natalja Krilaszoza (Permből). Ukrán részről Olekszij Komar, kazak részről Ajbolat Kuskumbajev kép-

viselte hazáját. A magyar előadók: Türk Attila régész, Langó Péter régész, Merva Szabina régész és Csáji László Koppány néprajzkutató-antropológus, valamint Mende Balázs Gusztáv paleoantropológus.

A konferencia résztvevői megvitatták az elmúlt években előkerült, a honfoglalás kori anyagi kultúrával kapcsolatot mutató, Uelgiben található középkori temető eddig feltárt régészeti leleteit és számos, a témához kapcsolódó történettudományi, nyelvészeti, néprajzi és szociálandropológiai problémát. A lelőhely térsége igen változatos: a közvetlen környezete sztyepei jellegű, rengeteg tóval tarkított vidék, a közelében azonban ligetes-erdős terület kezdődik, ahol kitűnő termőtalaj van (csernozjom). Másik irányban pedig a már eddig is vasbányáiról híres Itkul- és Irtjás-tóvidék, és tőle kissé nyugatra az Urál Székelyföldre oly nagyon hasonló tája. Sólymok és szarvasok földje. Az orosz kollégákkal közösen folytatott ásatáson a honfoglalás kori magyarság tárgyi kultúrájának egyik legközelebbi keleti párhuzamai kerültek elő a sztyeppén. A honfoglalás előtti magyarság szempontjából ez az ásatás különösen fontos, hiszen eddig nem volt ismert komolyabb lelőhely, ennyire keleti, márpedig itt ezrével kerülnek elő a tárgyak. A több mint harminc év kihagyás után újjáalakult tudományos együttműködést és közös ásatást mindkét fél rendkívül sikeresnek ítélte, amelyet további kutatások követhetnek Oroszország más területein is. Jövőre a Káma mellékén, Perm környékén folytatódik a közös munka.

Felmerül a kérdés, hogy a meglévő különböző modellek helyett/mellett kell-e új, egységes módszertani alapot kidolgozni, ez-e a helyes cél? Vajon a már félig kész szent tehénnek tűnő „őstörténet-modellt” fel lehet-e váltani más, univerzális mintával. A tudománytörténet tanulságai nem valamiféle újfajta mozgalmi attitűddel felvértezett, általános elv kialakítására sarkallnak. Az írásom elején említett őstörténeti argonauták ezzel szemben éppen azt akarják, amit kritizálnak: „szent tehén” kitenyészteni saját ötleteikből. Pedig a tehénnek nincsen gyapja, főleg nem aranyból.

A kulturális antropológia tudománytörténete arra taníthat minket, le kell mondanunk arról, hogy az igazságot végleg megtaláljuk, és hátradőlünk a tudós karosszékében. (Ez magának a tudománynak mint kommunikációnak a nyugdíjazását is jelentené.) Megtaníthat arra is, hogy az iskolák és irányzatok sokasága nyomán belássuk: nem lehetséges véglegesen modellezni a világot. A világ és az egyes életvilágok – de a múlt képei, olvasatai is – változnak és változatosak; sokszínűségük bámulatos. Minden értelmezési minta (tudományos iskola, „izmus”) után váratlanul újabb értelmezések sokasága bukkan fel a ho-

rizonton. Ezért az antropológus kételkedve fogadja mind a történettudomány, mind a szociológia vagy másfelől érkező nagy ívű, átfogó és időtlenségre törekvő megoldásokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bálint Csanád: Az ethnosz a koraközépkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140, 2006. 277–346.

Barth, Fredrik: Introduction. Pathan identity and its maintenance. In: Barth, Fredrik (szerk.): *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. Universitetsforlaget, Bergen, 1969. (a hivatkozások alapját az Allen & Unwin, London, 1969. 9–38., 117–134. szöveg képezi)

Binder Mátyás: *Beások, etnikai mobilizáció és identitás. Kisebbségkutatás* 2009/2. (http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatasa/kk_2009_02/cikk.php?id=1711)

Brather, Sebastian: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*; de Gruyter: Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Berlin – New York, 2004.

Бромлей, Юлиан В.: Этнос и эндогамия. Москва, Советская этнография 6/1969. S. 84–91.

Бромлей, Юлиан В.: Этнос и этносоциальный организзм. *Вестник Академии Наук СССР* 1970/8: 48–54. (magyarul: Bromlej, Julian V.: *Etnosz és etnoszociális szervezet*. Népi Kultúra–Népi Társadalom 5–6; Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 470–492.

Бромлей, Юлиан В.: *Этнос и этнография*. Сов. Акад. Наук, Москва, 1973. (magyarul: Bromlej, Ju.: *Etnosz és néprajz*. Gondolat, Budapest, 1976).

Бромлей, Юлиан В.: *Очерки теории этноса*. Сов. Акад. Наук, Москва, 1983.

Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, Cambridge, 2004.

Brubaker, Rogers–Feischmidt Margit–Jon Fox–Liana Grancea: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

Csáji László Koppány: *A sztyepei civilizáció és a magyarság*. Napkút Kiadó, Budapest, 2010.

Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó–TE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanaszék, Budapest, 2008.

Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010.

Филиппов, Василий Р.: „Советская теория этноса”. Учреждение Российской академии наук, РАН, Москва, 2010.

Fodor István: A finnugor régészet fő kérdései. In Hajdú Pé-

ter (szerk.): *Uráli népek*. Corvina, Budapest, 1975. 47–75. o.

Fodor István: Történelmünk kezdetei. I. Néppé válás és néptörténet. *Vasi Szemle* 2010/1. 3–30.

Foucault, Michel: A tudás archeológiája. Atlantisz, Budapest, 2001.

Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Budapest, 2001.

Гумилёв, Лев Н.: Этногенез и этносфера. In *Природа* 1/1970. 46–55., 2/1970. 43–50.

Гумилёв, Лев Н.: *Этногенез и биосфера Земли*. Прогрес, Москва, 1990.

Habermas, Jürgen: *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001.

Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism Since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Lévi-Strauss, Claude: Faj és történelem. In uó.: *Strukturális antropológia II*. Osiris, Budapest, 2001. 261–290. (eredeti megjelenés 1952).

Kuznetsov, Anatolij M.: Russian Anthropology: Old Traditions and New Tendencies. In: Bošković, Alexandar (szerk.): *Other Peoples' Anthropologies. Ethnographic Practice on the Margins*. Berghahn, New York–Oxford, 2008. 20–43.

Mutschler, Helene: *Julian Bromlejs „Theorie des Ethnos“ und die Sowjetische Ethnographie 1966-1989. Traditionslinien und Transformationen, Grundbegriffe und politische Implikationen eines sowjetischen Ethnizitätskonzepts*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, Bonn, 2011.

Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatók történetének összefoglaló vázlata. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története (1951–1987)*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 483–502.

Sindbæk, Søren Michael: A Magyar occurrence. Process, Practice and Ethnicity between Europe and the Steppes. *Acta Archaeologica* Vol. 70., Institute of Archaeology and Ethnography, Munksgaard, Koppenhága, 1999. 149–164.

Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged – Budapest, 1992.

Tamás Ildikó: *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekgyománya*. Napkút Kiadó, Budapest, 2007.

Veres Péter: A szovjet etnogenetikai kutatás és a magyar őstörténet. *Magyar Tudomány* 25. (87) Budapest, 1980/5. 377–380.

Veres Péter: *Mérföldkövek a magyar őstörténetben*. Napkút Kiadó, Budapest, 2011.

Vermeulen, Hans – Govers, Cora (szerk.): *The Anthropology of Ethnicity. Beyond Ethnic Groups and Boundaries*. Het Spinhuis, Amszterdam, 1994.

JEGYZETEK

- 1 Csáji (2010): Annak idején, a két világháború közt burjánzó alternatív elméleteket már Zsirai Miklós kortünetnek tekintette és „őstörténeti csodabogaraknak” nevezte; egy másik nyelvész, Szeverényi Sándor pedig a minap „nemzeti oktató ponyva” kategóriával jelölt egy általa körülhárított új műfajt: azt a fikciós irodalmat, amely irodalmi eszközökkel tör be az őstörténeti bulvársajtó piacára, és alternatív történelemképeket népszerűsít, leggyakrabban misztikus-ezoterikus módon. (Szeverényi Sándor előadása „Sámán sámán hátán” A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata című, az MTA-Szegedi Tudományegyetem Vallási Kultúrakutató Csoport és a SZTE Vallástudományi Tanszék által Szegeden, 2013. november 20. napján rendezett konferencián hangzott el.)
- 2 Általában nem említik, hogy így kimondatlanul is az özszeesküvők közé számúzik nagy tudósaink, gondolkodóink egész sorát Györffy Istvántól Kodály Zoltánig, Bibó Istvántól Illyés Gyulán át László Gyuláig, akik pedig szintén a finnugor nyelvek rokonságát vallották. Azt sem veszik észre bulvár őstörténészeink, hogy éppen abban tesznek kárt, amit látszólag erősíteni akarnak: a nemzeti identitásban. Hiszen saját tudományosságunk lenézése, a múltra fogékony emberek egymásra uszítása az eredmény.
- 3 www.mta.btk.mot.hu, www.nyest.hu, www.regulytarsasag.hu oldalt emelem ki; az érdeklődő olvasó számtalan tudományterület tudományos igényességgel megírt válaszait és cáfolatait találja meg rajtuk argonautáink nézeteire. Együttal százával bukkanhat olyan munkákra, amelyek a tudomány állításait és vitáit mutatják be – nem csak a szaktudományok művelői számára.
- 4 Az etnicitással is rokonítható jelenségek a modernitás *nacionalista* ideológiái, de meg kell tudnunk különböztetni őket. (Bár az etnicitás túlhajtásaiban kimagasló szereppel bír ez a kizárólagosságra törekvő nézetrendszer.) A nacionalizmus politikai ideológia, mely az adott nemzet államiságának és nemzetközi jogi státusának, területiségének kialakítására, kizárólagosságára és gyarapítására törekszik, s mint ideológia behatol a kultúra minden területére (Geertz 2001. 26-118.)